

PRAVNI I EKOLOŠKI ASPEKTI ŽIVOTNE SREDINE

Arnad Biković, email: Arnad.b@hotmail.com
Internacionalni univerzitet Travnik, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Tema mog rada su pravni i ekološki aspekti životne sredine. Životna sredina ili čovjekova okolina predstavlja sve ono što nas okružuje, odnosno sve ono sa čime je direktno ili indirektno povezana čovjekova životna i proizvodna aktivnost. U novije vrijeme, zaštita životne sredine dobija sve veći značaj u politici Evropske unije. Sistem zaštite životne sredine, u okviru svojih ovlašćenja, obezbjeđuju: republika i autonomna pokrajina; opština, odnosno grad; preduzeća, druga domaća i strana pravna lica i preduzetnici koji u obavljanju privredne i druge delatnosti koriste prirodne vrednosti, ugrožavaju ili zagađuju životnu sredinu; naučne i stručne organizacije i druge javne službe i, građanin, grupe građana, njihova udruženja. Svi subjekti sistema zaštite životne sredine dužni su da čuvaju i unapređuju životnu sredinu.

Ključne riječi: Ekološka politika, zaštita životne sredine, obaveze zagađivača, odgovornost zagađivača

LEGAL AND ECOLOGICAL ASPECTS OF ENVIRONMENTAL AREAS

Abstract: The theme of my work is the legal and ecological aspects of the environment. The environment or the human environment represents everything that surrounds us, that is, everything that directly or indirectly links human life and production activity. More recently, the protection of the environment is gaining ever greater significance in European Union policy. The Environmental Protection System, within its mandate, provides: the republic and the autonomous province; municipality or city; companies, other domestic and foreign legal entities and entrepreneurs who use natural values in the performance of economic and other activities, endanger or pollute the environment; scientific and professional organizations and other public services and, citizens, groups of citizens, their associations. All subjects of the environmental protection system are obliged to preserve and improve the environment.

Keywords: Environmental policy, environmental protection, pollution liability, the liability of polluters

1. UVOD

Životna sredina ili čovjekova okolina predstavlja sve ono što nas okružuje, odnosno sve ono sa čime je direktno ili indirektno povezana čovjekova životna i proizvodna aktivnost. Životna sredina je specifični resurs za nastanak, razvoj i opstanak ljudskog života, a njeno zagađivanje predstavlja nužnost. Zagađivanje ne vrši samo čovjek u zadovoljenju svojih potreba, već i ostala živa bića, a takođe i sama priroda (vulkanske erupcije, zemljotresi). Ovo zagađivanje, iako prisutno od samog postanka života, tek posljednjih decenija je shvaćeno kao ozbiljan problem koji ugrožava razvoj i sam opstanak čovjeka. Davno su prošla vremena kada su se ekologijom, ili bolje reći problemima životne sredine, bavili samo naučnici i o posledicama ljudskih aktivnosti po životnu sredinu raspravljali na naučnim skupovima.

Svaki stanovnik planete zemlje danas je okružen problemima životne sredine, a posljedice preživljavamo svakodnevno, kroz vazduh koji udišemo, vodu i hranu koje unosimo u svoj organizam, kroz zagađenja i zračenja kojima smo izloženi, a takođe posljedice ekoloških problema manifestuju se kroz sve manju količinu prirodnih resursa, izumiranje biljnih i životinjskih vrsta, i poremećaje u globalnom ekosistemu i biogeohemijskom procesu.

Stanovništvo planete zemlje je u stalnom porastu, što znači da je u porastu i potreba za urbanizacijom i ekonomskim razvojem.

Izgradnja i proširivanje gradova zauzima sve više prostora, a da bi se zadovoljile rastuće potrebe za proizvodnjom i potrošnjom, iskorišćavaju se sve veće količine prirodnih resursa. Prirodni resursi, koji se najčešće koriste za ljudske aktivnosti, potrošivi su. U prošlosti, smatralo se, da se nikada neće potrošiti globalni resursi koji predstavljaju izvor energije, kao što su voda, rude, nafta, prirodni gas, minerali i sl. Danas, imajući u vidu privredni razvoj, došlo se do saznanja da su globalne rezerve ovih resursa na izmaku, i samim tim se čovječanstvo našlo na velikoj prekretnici.

2. POJAM ŽIVOTNE SREDINE

Životna sredina jeste skup prirodnih i stvorenih vrijednosti čiji kompleksni međusobni odnosi čine okruženje, odnosno prostor i uslove za život; to su svi uslovi, okolnosti i uticaji koji okružuju i utiču na razvoj jednog organizma ili grupe organizama, uticaji dolaze kako od žive tako i od nežive prirode. Životnu sredinu čini svijet prirode (biljke, životinje, zemljište, vazduh i voda), koji je postojao milijardama godina prije čovjeka, i svijet objekata, predmeta i institucija koje je čovjek sam izgradio koristeći tehniku, tehnologiju i nauku da bi stvorio okruženje koje odgovara njegovim potrebama i stremljenjima.

Životna sredina ili čovjekova okolina predstavlja sve ono što nas okružuje, odnosno sve ono sa čime je direktno ili indirektno povezana čovjekova životna i proizvodna aktivnost. Prirodna sredina predstavlja blizak pojam pri čemu ovdje ne moraju biti prisutne aktivnosti čovjeka niti čovjek mora imati direktnih uticaja. Ipak, u pogledu tehnološkog napretka, razvoja industrije i sve većeg uticaja čovjeka na globalnom nivou na prirodu i ekosisteme granica između ova dva termina postaje sve nejasnija.

Tokom svojih aktivnosti, koje mogu biti urbanizacija ili eksploatacija, čovjek mijenja prirodno okruženje i to često tako što narušava prirodnu okolinu. Izgradnjom hidrocentrala i akumulacija, sječom šuma, pošumljavanjem, eksploatacijom mineralnih sirovina, stvaranjem deponija, emisijom gasova, nuklearnim probama i dr. čovjek utiče na promjenu čitavih područja. Kao rezultat čovjekovih aktivnosti dolazi do promjena ili narušavanja ekosistema i klimatskih promjena na lokalnom i globalnom nivou. Životna sredina se može posmatrati kao petokomponentni sistem koji čine:

- Atmosfera,
- Hidrosfera,
- Litosfera,
- Zemljište,
- Organizmi.

Za svaki pojedinačan organizam okolina, životna sredina, je i neživa priroda, određena uslovima (temperatura, vlažnost, pH zemljišta) i raspoloživim resursima (energija, voda, mineralni elementi), kao i živa priroda, koju čine druga živa bića sa kojima je u neposrednom ili posrednom kontaktu. U životnoj sredini organizmi nalaze sve ono što im je neophodno za odvijanje normalnog života, metaboličkih procesa, razvoj, razmnožavanje i opstanak. Ona nije uvijek i na svakom mjestu darežljiva prema živim bićima, pa su ona često, primorana

da za svoj opstanak vode vrlo tešku borbu. Posebno su surovi uslovi u arktičkim (niska temperatura, visoka vlažnost, stalno zamrznuta podloga) ili pustinjским (visoka temperatura, ekstremna suša, nerazvijeno zemljište) predjelima i drugim negostoljubivim sredinama, gdje se resursi nalaze u minimumu i onemogućavaju normalan život organizma. Životna sredina se odlikuje velikom varijabilnošću i heterogenošću u vremenu i prostoru, što je rezultat djelovanja stalno promjenljivog kompleksa ekoloških uslova. Na pojedine organizme, na određenom mjestu, skup ekoloških uslova deluje različito, čak drugačije na svakom stupnju njihovog razvitka.

3. ZAŠTITA ŽIVOTNE SREDINE NA MEĐUNARODNOM NIVOU

Najvažniji globalni dokument o sprječavanju zagrijavanja planete je tzv. Kjoto protokol. Usvojen je u japanskom gradu Kjotu, 1997. godine, po čemu je dobio i naziv. Predstavlja protokol uz Konvenciju o klimatskim promjenama. U njemu su precizirane konkretne obaveze zemalja članica u pogledu ograničavanja emisija gasova staklene bašte.

Precizirano je da zemlje precizirane u Aneksu prihvate obaveze da u periodu od 2008–2012. smanje ukupne emisije gasova staklene bašte za najmanje 5% u odnosu na nivoe iz 1990. godine. Jedna grupa zemalja treba da smanji gasove staklene bašte, druga grupa zemalja može da poveća svoje emisije, a treća grupa treba da zamrzne nivo svojih emisija na postojećem nivou. U prvu grupu spadaju zemlje Evropske Unije i SAD, u drugoj grupi se nalaze Australija i Norveška, a trećoj grupi pripadaju Novi Zeland, Rusija i Ukrajina. Najveći problem u vezi sa ovim protokolom odnosi se na SAD, koje odbijaju da realizuju već ranije prihvaćene obaveze, o tome se već poduže vodi javna polemika. Inače, SAD i Australija proizvode trećinu ukupne svjetske emisije. Interesantan je podatak koji je objavila američka svemirska organizacija NASA, a na osnovu satelitskih snimaka, da je zbog rasta globalne temperature, dva puta brže došlo do topljenja polarnog leda nego uobičajeno, zbog prisustva ugljen dioksida u atmosferi.

Protokol UN iz Kjota predstavlja prvi takav korak ka eliminisanju netoksičnog ugljendioksida iz fosilnih goriva, koji se inače tretira kao ključni uzrok emisije staklene bašte. Smanjenje CO₂ je ono što je poznato kao javno dobro, dobro koje je troši zajednički, što znači da ako npr. SAD smanji CO₂ emisiju za 15%, cijelo čovečanstvo od toga ima koristi. Međutim, svakoj državi bi više odgovaralo da drugi oko nje smanjuju emisije a ona besplatno iskoristi učinke njihove aktivnosti. Ono što je posebno alarmantno jeste da siromašne zemlje u svjetskoj emisiji CO₂ trenutno učestvuju oko 30%, sa tendencijom da će visoke stope rasta stanovništva, ubrzano smanjivanje šumskih površina i sve veća potrošnja energije po stanovniku, prouzrokovati njihov doprinos na 50% do 2025. godine. Osnovni problem je u tome da li možemo očekivati, odnosno da li je realno očekivati da će te države žrtvovati ekonomski rast smanjivanjem emisija CO₂ radi veoma malih poboljšanja u okolini. Sumpor dioksid (CO₂) je glavni uzročnik zagađivanja gradskog vazduha koji nastaje sagorevanjem fosilnih goriva, uzročnik je i za kisele kiše, kao i za probleme u vezi sa disanjem kod ljudi. Globalno zagađivanje je potencijalna prijetnja prirodnim ekosistemima, te ljudskom blagostanju.

Najveći problem za međunarodnu ekološku politiku jeste zaštita klime. Po završetku Samita UN o klimi, koji je održan 2000. godine, veoma je neizvjesno pitanje ostvarivanja cilja Protokola iz Kjota – da se emitovanje gasova koji uzrokuju efekat staklene bašte do 2010. godine smanji za 8% u odnosu na nivo iz 1990. godine. Pod pretpostavkom da se u potpunosti

primjeni protokol iz Kjota, došlo bi do smanjenja srednje temperature za svega 0,15 stepeni Celzijusovih, što je izuzetno malo. Pored toga, troškovi smanjenja emisije gasova, a posebno ugljen-dioksida iz fabrika i iz automobila i prelazak na ekološki čistiju energiju, postaju veoma ozbiljan problem za vlade mnogih država u svetu. Međutim, ekološka rješenja ovog problema zahtijevaju ogromne finansijske izdatke, odnosno visoke dugoročne troškove. Šta dalje? Čovječanstvo mora da odluči o sljedećem: da li je opasnije enormno trošenje novčanih sredstava ili opstanak naše planete. S obzirom na činjenicu da cijene nafte i gasa rastu, a resursi se smanjuju, atomska energija dobija sve više na značaju. Protokol iz Kjota ozbiljno usmjerava zemlje Potpisnice tog dogovora, da ozbiljno razmotre upotrebu nuklearne energije, kako bi ispunile norme za emisiju štetnih gasova koje proizvode termoelektrane.

4. EKOLOŠKA POLITIKA EVROPSKE UNIJE

U novije vreme, zaštita životne sredine dobija sve veći značaj u politici Evropske unije. Ciljevi ekološke politike u okviru Evropske unije jesu sljedeći:

- očuvanje životne sredine i poboljšanje njenog kvaliteta;
- zaštita čovjekovog zdravlja;
- oprezna i racionalna upotreba prirodnih resursa i
- unapređenje mjera na međunarodnom nivou za prevladavanje regionalnih i globalnih problema životne sredine.

Početkom 70-ih godina priznata je nužnost zajedničke ekološke politike. Izdata je opsežna regulativa EZ o životnoj sredini čiju su sadržinu činili normativni nalazi i zabrane. Pored toga, u okviru EZ su sprovedeni akcioni ekološki programi. Striktnu nadležnost za životnu sredinu EZ je dobila tek revizijom ugovora kroz „ABC” Jedinstveni Evropski akt (JEA 1987). Tom prilikom su utvrđene smjernice koje su do tada već dugo bile u praksi: principi prevencije i sprečavanja i princip uzroka i porijekla. U „ABC” ugovor iz Amsterdama iz 1999. godine uključen je princip održivog (postojanog) razvoja već u preambuli Ugovora o EU. U tom smislu, Evropska zajednica je obavezna da fokusira svoje aktivnosti na visokoj mjeri zaštite i poboljšanju kvaliteta životne sredine. Međutim, iako ima djelimičnih poboljšanja, realna ekološka situacija u Evropi signalizira na upozoravajuće trendove u raznim domenima: kvalitet vode i zemljišta, kvalitet vazduha, eksploatacija resursa, upravljanje otpadom, turizam i drugo. Od 1993. se proizvodima ispitanim na odgovarajući način dodeljuje ABC Evropski ekološki simbol, a od 1995. godine, nakon ekološke kontrole, eko znak mogu da dobiju i preduzeća.

Po uvođenju Uredbe o obavljanju ekološke kontrole 1995. godine, preduzećima se ostavlja mogućnost da se najmanje svake treće godine podvrgnu kontroli kojom se provjerava da li preduzeće ispunjava ekološke propise. Posebno se prate preduzeća koja postižu zavidan nivo zaštite životne sredine kroz primjenu konkretnih mjera u tom domenu.

5. EKOLOŠKI KRIMINALITET

Ekološki kriminalitet predstavlja vid savremenog kriminaliteta koji ima za posljedicu zagađivanje vode, vazduha i zemljišta u većem obimu ili na širem području, čime se dovodi u opasnost život i zdravlje ljudi ili prouzrokuje uništenje biljnog i životinjskog svijeta većih razmjera, a koji je karakterističan po ekspanziji, tamnoj brojei, organizovanosti i kriminalitetu

bijelog okovratnika. Međutim, zbog samih karakteristika ekološkog kriminaliteta jasno je da je isti široko rasprostranjen, povezujući lica iz različitih država, zbog čega je došlo do nastanka transnacionalnog ekološkog kriminaliteta, za koji u teoriji još uvek nema usaglašene definicije, budući da različiti kriterijumi definisanja dovode i do različitih definicija.

Uopšteno, možemo reći da transnacionalni ekološki kriminalitet obuhvata krivična djela protiv životne sredine sa međunarodnom ili globalnom dimenzijom, kao i određene vrste prekograničnih transfera, te krivična djela povezana za zagađanjem (vode, vazduha i tla) i krivična dela protiv biljnog i životinjskog života (uključujući kako ilegalan transfer živih životinja tako i prekogranični prevoz slonove kosti). Transnacionalni ekološki kriminalitet obuhvata trgovinu i krijumčarenje biljaka, životinja, prirodnih bogatstava i sredstava za zagađivanje koji su zabranjeni ili su u suprotnosti sa propisima ustanovljenim multilateralnim sporazumima o ekologiji i/ili nacionalnim propisima. Prema određenim podjelama, sva inkriminisana ponašanja protiv životne sredine možemo grupisati u pet grupa: ilegalno odlaganje otpada, promet i odlaganje otrovnog otpada i nuklearnog materijala, protivzakonita seča šuma i zagađivanje životne sredine, ilegalna trgovina supstancama koje zagađuju vazduh i nezakonit lov i ilegalna trgovina nezakonito ulovljenim životinjama. Ovim vidom kriminaliteta dolazi do ugrožavanja i/ili oštećenja životne sredine, a samim tim i do narušavanja jednog od osnovnih prava čoveka.

6. SUBJEKTI SISTEMA ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE

Sistem zaštite životne sredine, u okviru svojih ovlašćenja, obezbjeđuju: republika i autonomna pokrajina; opština, odnosno grad; preduzeća, druga domaća i strana pravna lica i preduzetnici koji u obavljanju privredne i druge delatnosti koriste prirodne vrednosti, ugrožavaju ili zagađuju životnu sredinu; naučne i stručne organizacije i druge javne službe i, građanin, grupe građana, njihova udruženja. Svi subjekti sistema zaštite životne sredine dužni su da čuvaju i unapređuju životnu sredinu.

6.1 Načela zaštite životne sredine

Načela zaštite životne sredine jesu:

- Načelo integralnosti;
- Načelo prevencije i predostrožnosti;
- Načelo očuvanja prirodnih vrijednosti;
- Načelo održivog razvoja;
- Načelo odgovornosti zagađivača;
- Načelo „zagađivač plaća”;
- Načelo „korisnik plaća”;
- Načelo informisanja i učešća javnosti

6.2 Posebni zakoni

Održivo upravljanje prirodnim vrijednostima i zaštiti životne sredine uređuju se i posebnim zakonima u sljedećim domenima:

1. Procjena uticaja na životnu sredinu;
2. Integrisano sprečavanje i kontrola zagađivanja;

3. Zaštita prirode;
4. Zaštita vazduha, voda, zemljišta, šuma i drugih resursa;
5. Upravljanje otpadom;
6. Jonizujuća i nejonizujuća zračenja;
7. Zaštita od buke i vibracija i dr.

6.3 Upravljanje prirodnim vrijednostima

Pravno i fizičko lice koje koristi prirodne resurse, odnosno dobra dužno je da, u toku izvođenja radova i obavljanja aktivnosti, kao i po njihovom prestanku, planira i sprovodi mjere kojima se sprečava ugrožavanje životne sredine. Ko degradira životnu sredinu dužan je da vrši rekultivaciju ili na drugi način sanira degradiranu životnu sredinu, u skladu sa ovim i posebnim zakonima.

7. ODGOVORNOST ZA ZAGAĐIVANJE ŽIVOTNE SREDINE

7.1 Obaveze privatnih i fizičkih lica

1. Pravno i fizičko lice dužno je da u obavljanju svoje aktivnosti obezbjedi zaštitu sredine, i to: primjenom i sprovođenjem propisa o zaštiti životne sredine;
2. održivim korišćenjem prirodnih resursa, dobara i energije;
3. uvođenjem energetski efikasnijih tehnologija i korišćenjem obnovljivih prirodnih resursa;
4. upotrebom proizvodnih procesa, tehnologija i prakse koji manje ugrožavaju životnu sredinu;
5. preduzimanjem mjera prevencije ili otklanjanje posljedica ugrožavanja i štete po životnu sredinu;
6. vođenjem evidencije na propisani način o potrošnji sirovina i energije, ispuštanju zagađujućih materija i energije, klasifikaciji, karakteristikama i količinama otpada, kao i o drugim podacima i njihovo dostavljanje nadležnim organima;
7. kontrolom aktivnosti i rada postrojenja koji mogu predstavljati rizik ili prouzrokovati opasnost po životnu sredinu i zdravlje ljudi;
8. drugim mjerama u skladu sa zakonom.

7.2. Odgovornost za zagađivanje

Zagađivač koji prouzrokuje zagađenje životne sredine odgovara za nastalu štetu. Za zagađivanje životne sredine odgovorno je i pravno i fizičko lice koje je nezakonitim ili nepravilnim djelovanjem omogućilo ili dopustilo zagađivanje životne sredine.

7.3. Obaveza zagađivača

Zagađivač koji svojim činjenjem ili nečinjenjem prouzrokuje zagađivanje životne sredine dužan je da, bez odlaganja, preduzme mjere utvrđene planom zaštite od udesa i sanacionim planom, odnosno da preduzme neophodne mjere radi smanjenja šteta u životnoj sredini ili uklanjanja daljih rizika, opasnosti ili sanacije štete u životnoj sredini. Ako šteta nanijeta životnoj sredini ne može da se sanira odgovarajućim mjerama, lice koje je prouzrokovalo štetu odgovorno je za naknadu u visini vrijednosti uništenog dobra.

7.4. Odgovornost za štetu

Zagađivač je odgovoran za nanijetu štetu i snosi troškove procjene štete i njenog uklanjanja, a naročito:

1. troškove hitnih intervencija preduzetih u vrijeme nastanka štete, a neophodnih za ograničavanje i sprečavanje efekata štete po životnu sredinu, prostor i zdravlje stanovništva;
2. direktne i indirektne troškove sanacije, ustanovljavanja novog stanja ili obnavljanja prethodnog stanja životne sredine i prostora, kao i monitoring efekata sanacije i efekata štete po životnu sredinu;
3. troškove sprječavanja nastanka iste ili slične štete po životnu sredinu i prostor;
4. troškove naknade licima direktno ugroženim štetom po životnu sredinu i prostor.

Zagađivač je dužan da pruži finansijske ili druge vrste garancija za obezbjeđenje plaćanja naknade troškova u toku i poslije obavljanja aktivnosti.

8. ZAKLJUČAK

Životna sredina jeste skup prirodnih i stvorenih vrijednosti čiji kompleksni međusobni odnosi čine okruženje, odnosno prostor i uslove za život; to su svi uslovi, okolnosti i uticaji koji okružuju i utiču na razvoj jednog organizma ili grupe organizama, uticaji dolaze kako od žive tako i od nežive prirode. Životnu sredinu čini svijet prirode (biljke, životinje, zemljište, vazduh i voda), koji je postojao milijardama godina prije čovjeka, i svijet objekata, predmeta i institucija koje je čovjek sam izgradio koristeći tehniku, tehnologiju i nauku da bi stvorio okruženje koje odgovara njegovim potrebama i stremljenjima.

Ciljevi ekološke politike u okviru Evropske unije jesu sljedeći:

- očuvanje životne sredine i poboljšanje njenog kvaliteta;
- zaštita čovjekovog zdravlja;
- oprezna i racionalna upotreba prirodnih resursa i
- unapređenje mjera na međunarodnom nivou za prevladavanje regionalnih i globalnih problema životne sredine.

Ekološki kriminalitet predstavlja vid savremenog kriminaliteta koji ima za posljedicu zagađivanje vode, vazduha i zemljišta u većem obimu ili na širem području, čime se dovodi u opasnost život i zdravlje ljudi ili prouzrokuje uništenje biljnog i životinjskog svijeta većih razmjera, a koji je karakterističan po ekspanziji, tamnoj brojci, organizovanosti i kriminalitetu bijelog okovratnika. Međutim, zbog samih karakteristika ekološkog kriminaliteta jasno je da je isti široko rasprostranjen, povezujući lica iz različitih država, zbog čega je došlo do nastanka transnacionalnog ekološkog kriminaliteta, za koji u teoriji još uvek nema usaglašene definicije, budući da različiti kriterijumi definisanja dovode i do različitih definicija.

Sistem zaštite životne sredine, u okviru svojih ovlašćenja, obezbjeđuju: republika i autonomna pokrajina; opština, odnosno grad; preduzeća, druga domaća i strana pravna lica i preduzetnici koji u obavljanju privredne i druge delatnosti koriste prirodne vrednosti, ugrožavaju ili zagađuju životnu sredinu; naučne i stručne organizacije i druge javne službe i, građanin, grupe

građana, njihova udruženja. Svi subjekti sistema zaštite životne sredine dužni su da čuvaju i unapređuju životnu sredinu.

Održivo upravljanje prirodnim vrijednostima i zaštiti životne sredine uređuju se i posebnim zakonima u sljedećim domenima:

1. Procjena uticaja na životnu sredinu;
2. Integrisano sprečavanje i kontrola zagađivanja;
3. Zaštita prirode;
4. Zaštita vazduha, voda, zemljišta, šuma i drugih resursa;
5. Upravljanje otpadom;
6. Jonizujuća i nejonizujuća zračenja;
7. Zaštita od buke i vibracija i dr.

9. LITERATURA

- [1] "Ekološki bilten" (juni 2004), Beograd, Skupština grada Beograda, Sekretarijat za zaštitu životne sredine, str. 10.
- [2] Gereke, Z. Ekološki menadžment, I, Beograd, Fakultet organizacionih nauka, 1996.
- [3] Goddstein, S. E., Ekonomika, okoliš/Economics and the Environment, Zagreb, Masmedia, 2003.
- [4] Likić, S., Gereke, Z., Početna ocena ekološke situacije preduzeća prema evropskom sistemu EMA, „Preventivni inženjering i životna sredina”, zbornik radova, Niš, Fakultet zaštite na radu, 1995.
- [5] Petrović, N., Osnove ekološkog menadžmenta, Beograd, Fakultet organizacionih nauka, 2004.
- [6] Uščumlić, D., Lukić, R., Upravljanje kvalitetom materijalnih proizvoda, Beograd, Ekonomski fakultet, 2009.
- [7] Weindenfeld W., Wessels W. Evropa od A do S / Europa Von A Bis Z /, Beograd, Savezna centrala za političko obrazovanje, Fondacija Konrad Adenauer, 2003.
- [8] http://etnar.net/wp-content/uploads/2014/03/ETNAR_publicacija.CG.pdf